

“ZAMONAVIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARI TRANSFORMATSIYASI VA ULARNING SHAXS RUHIY FAROVONLIGINI TA'MINLASHDAGI ROLI”

Xayrullayeva Marjona Xayrulla qizi

Termiz davlat pedagogika instituti

pedagogika va ijtimoiy fanlar fakulteti

Amaliy psixologiya kafedrası 1-kurs doktranti

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21466674>

Annotatsiya: Ushbu maqolada axborot texnologiyalarining zamonaviy jamiyatda shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishi va kamolga yetkazishiga ko'rsatadigan ta'siri sotsiomadaniy jihatdan tahlil qilingan. Muallif tomonidan ta'lim va o'z-o'ziga ta'lim berishda qo'llaniladigan axborot texnologiyalarining yangi tasnifi (an'anaviy, elektron va Internet-texnologiyalar) taklif etilgan bo'lib, ularning afzalliklari va cheklovlari ko'rsatib berilgan. Shuningdek, maqolada Internet tarmoqlarining ko'p tomonlama kommunikatsiya vositasi sifatidagi o'rni, raqamli makondagi o'z-o'zini nazorat qilish muammolari va axborot texnologiyalarining ijtimoiy-demografik xususiyatlari sotsiologik ma'lumotlar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Axborot texnologiyalari, shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishi, ko'p tomonlama kommunikatsiya, ta'lim, internet, axborot madaniyati, o'z-o'zini nazorat qilish, sotsiomadaniy munosabatlar, global ong.

Axborot texnologiyalarining intellektual mehnat sohasiga joriy etilishi faoliyatning ijodiy va mazmuniy tarkibiy qismlari rivojlanishiga erkinlik berdi, inson tafakkurini bir xildagi operatsiyalardan ozod qildi hamda bilishning qidiruv va qadriyat jihatlarini faollashtirish va murakkablashtirish uchun zamin yaratdi. Ular jamiyatning har bir a'zosi o'z ijodiy salohiyatini namoyon etishi (o'z-o'zini realizatsiya qilishi) imkoniyatlarini kuchaytiradi. Axborot texnologiyalarining shaxsga ko'rsatadigan ijobiy ta'siri bilan bir qatorda, ushbu ta'sirning salbiy tomonlarini ham hisobga olish muhimdir. Bu salbiy holatlar shaxsning boshqa odamlar va atrof-muhit bilan tabiiy aloqalari buzilishida; insonning axborot bilan haddan tashqari yuklanishi bilan bog'liq oqibatlarida; uning o'zi yaratgan virtual olamga qulflanib qolishida (boshqalardan uzilib qolishida); axborot xavfsizligida hamda madaniy saviyaning pasayishida namoyon bo'ladi. Jamiyatni axborotlashtirishning ijobiy va salbiy tomonlari yuzaga chiqishi ko'p jihatdan undagi sotsiomadaniy munosabatlar bilan belgilanadi.

Hozirgi vaqtda zamonaviy intellektual tizimlar keng rivojlangan. Biroq, bugungi mikroelektronika imkoniyatlari mutaxassisnlarni allaqachon qoniqtirmay qo'ydi. Turli xil konstruktiv elementlarni o'z ichiga olgan innovatsiyalar paydo bo'ldi. Bu sof elektron jurnallar, interaktiv ma'lumotlar bazalari va banklari, elektron pochta, videokonferensiyalar, videomuloqotlar va shu kabilarning paydo bo'lishida o'z aksini topdi.

Jamoatchilik fikrini o'rganish markazi (VTsIOM) tomonidan 2003-yilda o'tkazilgan tadqiqot 18 yosh va undan katta bo'lgan 1600 nafar shahar va qishloq aholisini qamrab oldi. Ekspertlarning fikriga ko'ra, 2005-yilga kelib birgina Rossiyada Internet foydalanuvchilari soni mamlakat umumiy aholisining 15 foizini tashkil qiladi. So'rovnoma shuni ko'rsatdiki, aholi axborot texnologiyalari sohasidagi ustuvor yo'nalishlar sifatida ta'lim va sog'liqni saqlashni kompyuterlashtirish vazifasini (44%), shuningdek, kompyuter savodxonligini oshirishni (27%) hisoblaydi. Ushbu «savodxonlikka» ega bo'lganlar uning darajasidan boshqalarga qaraganda ko'proq norozi — aholiga «kompyuter va Internetni» o'rgatish zarurligi haqida Tarmoqqa ulanish imkoniyati borlarning 41 foizi, kompyuterdan foydalanishni

biladiganlarning 39 foizi va bularning barchasidan mukammal foydalana oladiganlarning 37 foizi ma'lum qilgan.

Hozirgi vaqtda axborot texnologiyalarini tasniflash (klassifikatsiya qilish) bo'yicha urinishlar olib borilmoqda. Masalan, S.G.Turonok ularning tipologiyalarini keltirib o'tadi va bunda axborot uzatishni ta'minlovchi vositalardagi; uzatilayotgan axborot mazmunidagi; axborot uzatish erkinligini ta'minlashdagi; ishdagi eng kam xarajatlardagi; axborotni yetkazib berish afzalliklaridagi hamda kommunikatsiya turidagi farqlarni ko'rsatib beradi. Bizningcha, ushbu tipologiyalar axborot texnologiyalarining imkoniyatlarini to'liq aks ettirmaydi, shu sababli ko'p qirrali axborot hajmini xarakterlovchi quyidagi tipologiyani taklif etamiz:

— tarkibidagi (uzatilayotgan) axborot hajmi cheklangan axborot texnologiyalari (radio, televideniye, telefon, faks);

— tarkibidagi (uzatilayotgan) axborot hajmi cheklanmagan axborot texnologiyalari (bosma nashrlar, Internet).

Axborot texnologiyalari sohasidagi texnologik yangiliklar tarixan axborot oqimining ikki o'lchovda: masofa (uzoqqa yetib borish) va qamrov maydoni bo'yicha ortishiga xizmat qildi. Telefon axborot almashish masofasini uzaytirdi. Radio va televideniye esa eshittirish va ko'rsatuvlar auditoriyasini kengaytirdi. Masofaning zabt etilishi muloqot (ikki tomonlama axborot texnologiyalari) imkoniyatlarini sifat jihatidan yaxshiladi. Qamrov maydonining kengayishi esa axborotli monologni (bir tomonlama axborot texnologiyalari) sifat jihatidan takomillashtirdi. Faqatgina kompyuter tarmoq texnologiyalariga asoslangan axborot texnologiyalarigina ko'p kanalli kommunikatsiya imkoniyatini ochib berdi. Bu kommunikatsiya uzatilayotgan axborot mazmunida ham, davlat institutlari va geografik joylashuvga bog'liqlikda ham, axborotni yetkazib berish tezligi va ishonchliligida ham hech qanday chegara bilmaydi.

1-jadval. Axborot texnologiyaning shaxsiy ruhiy farovonligiga ta'siri

Axborot texnologiyasi turi	Ijobiy ta'siri	Salbiy ta'siri
Onlayn ta'lim platformalari	Bilim olish imkoniyati oshdi	Ekran oldida uzoq vaqt qilish
Ijtimoiy tarmoqlar	Muloqot va axborot olishi	Qaramlik, stress, taqqoslash
Mobil ilovalar	Vaqtni tejash, quloqlik	Diqqatning pasayishi
Sun'iy intellektual vositalar	Ish unumdorligini oshiradi	Mustaqil fikrlashning kamayishi

Ta'lim va o'z-o'ziga ta'lim berish sohasida qo'llaniladigan, shaxsning salohiyatli qobiliyatlarini o'z-o'zini rivojlantirish hamda o'z-o'zini kamolga yetkazishga xizmat qiluvchi axborot texnologiyalarining tasnifi bizga quyidagicha ko'rinadi:

1. An'anaviy axborot texnologiyalari.
2. Elektron axborot texnologiyalari.
3. Internet-texnologiyalar.

Texnologiyalarning birinchi guruhiga biz o'quv qo'llanmalari, uslubiy tavsiyalar, ma'ruzalar, o'qituvchilarning yakka tartibdagi maslahatlari (konsultatsiyalari) va seminar mashg'ulotlarini kiritamiz. Axborot texnologiyalarining ikkinchi guruhiga axborot uzatuvchi (tashuvchi) multimedia o'quv vositalari (video-, audio-, DVD-tashuvchilar, CD-ROM), ma'ruzalar va uslubiy tavsiyalarning elektron matnlari, ma'lumotlar (bilimlar) bazasi hamda

standart amaliy dasturlar paketlari kiradi. Nihoyat, ko'p tomonlama kommunikatsiyani ta'minlovchi eng zamonaviy axborot texnologiyalarining uchinchi guruhi yetakchi ilmiy va ta'lim tashkilotlarining saytlari, elektron jurnallarning veb-saytlari, ilmiy telekonferensiyalar, elektron pochta (e-mail), virtual kutubxona va Web-muhitni (www) o'z ichiga oladi.

An'anaviy axborot texnologiyalari, bir tomondan, o'z-o'zini rivojlantirish bilan shug'ullanishni xohlovchilarning keng qatlamiga eng qulay (bop) hisoblanadi, chunki ular eng arzon vositadir; ikkinchi tomondan, bir qator sabablar, jumladan, ta'lim muassasalari va kutubxonalardan geografik jihatdan uzoqlik oqibatida ulardan foydalanish imkoniyati bo'lmasligi ham mumkin. Ular hajmiy cheklavlarga ega bo'lib, zarur axborotni qidirish uchun nisbatan ko'p vaqt sarflashni talab qiladi. Elektron axborot texnologiyalari foydalanish uchun qulayroq va tasvir sifati yuqori bo'lgan axborotni taklif etadi. Biroq, ushbu axborot oldingi texnologiyalarga qaraganda ko'proq hajmda bo'lishi mumkin, lekin baribir o'z cheklavlariga ega. Shuningdek, u ancha qimmat turadi, chunki uni qayta tiklash (ochish) uchun muayyan texnik vositalar mavjud bo'lishini talab etadi. Internet-texnologiyalar har qanday hajmda bo'lgan ko'p qirrali axborotning tezkor uzatilishini ta'minlaydi hamda foydalanuvchining axborot manbasidan geografik jihatdan uzoqligi bilan undan foydalanish imkoniyatini cheklamaydi. Biroq, kommunikatsiyaning ko'p tomonlama ekanligi va ko'pincha axborot mazmunining sifati pastligi sababli, bu holat shaxsda o'z-o'zini rivojlantirish uchun zarur ma'lumotlarni tanlashda yuksak ma'naviy mas'uliyatni shakllantirish vazifasini qo'yadi. Ko'p tomonlama axborot texnologiyalari ko'plab axborot jo'natuvchilar va qabul qiluvchilar ishtirokchi bo'lgan axborot hamda bilimlarning erkin raqobatini ta'minlashga intiladi.

Internet — axborotni qabul qilishda (uzatishda) ham avtonomlikni (mustaqillikni), ham axborot qabul qiluvchilarga ta'sir ko'rsatishni ta'minlaydigan birinchi axborot texnologiyasidir. Tarmoqqa ulanish imkoniga ega bo'lgan har bir kishi bir vaqtning o'zida foydalanuvchilarning katta auditoriyasiga o'z ta'sirini o'tkazishga qodir bo'lgan axborotni ham qabul qiluvchi, ham jo'natuvchi sifatida ishtirok etishi mumkin. Ko'p tomonlama axborot texnologiyasining ma'nosi shundaki, u yoki bu kanal orqali axborot oluvchi har bir individ ijtimoiy munozaraning to'liq kontekstida teng ravishda ishtirok etishga qodir bo'ladi, ya'ni boshqalarni eshitish va o'zini eshittirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Shunday qilib, Internet texnologiyasi ochiq, tezkor va katta hajmli axborot bazasini yuzaga keltirmoqdaki, bu baza shaxsning deyarli har qanday axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirishni ta'minlaydi hamda muayyan darajada shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishi va o'z-o'zini kamolga yetkazishiga xizmat qiladi.

Zamonaviy kompyuter tarmog'i — bu axborotni saqlash, qayta ishlash va uzatish kabi ko'plab kompleks vazifalarni hal qilishga qodir bo'lgan qudratli intellektual tuzilmadir. U shunchalik qudratliki, XX asrning boshlarida H.Uells tomonidan ilgari surilgan «global ong» g'oyasining amalga oshishi haqida gapirish mumkin. Ushbu tarmoq texnologiyasining arxitekturasi shunday tuzilganki, uni senzurdan o'tkazish yoki nazorat qilish juda qiyin. Tarmoqni nazorat qilishning yagona yo'li — uning tashqarisida qolishdir, biroq tarmoq hamma narsani qamrab olib, butun dunyo bo'ylab barcha turdagi axborotlarni yo'naltirayotgan bir paytda, buni har bir Internet foydalanuvchisi tomonidan iste'mol qilinadigan (uzatiladigan) axborot sifatini o'z-o'zini nazorat qilishdan boshqa yo'l bilan amalga oshirish aslo mumkin emas. Bunday nazorat usuli foydalanuvchilarda sotsiumning (jamiyatning) qadriyatlari va axloqiy me'yorlariga mos keladigan yuqori darajadagi qadriyatlar tizimi hamda ma'naviyat mavjudligini taqozo etadi.

Yangi axborot texnologiyalari, katta ehtimol bilan, eng rivojlangan mamlakat aholisining o'qimishli qismiga tegishli bo'lib qolaveradi. Ular o'n millionlab odamlarni tashkil etsa-da, global miqyosda baribir elita bo'lib qolmoqda. Buni tasdiqlash uchun obyekt shaxsiy kompyuter egalari bo'lgan sotsiologik tadqiqotlarning ayrim ma'lumotlarini keltirib o'tamiz. Tadqiqotlar 1995-yilda AQShda o'tkazilgan. Sotsiologik tadqiqotlar ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, shaxsiy kompyuter egalarining moddiy ta'minoti o'rtachadan yuqori, ular to'liq ish haftasida band va yolg'iz yashaydilar, nafaqada yoki ishlardan uzoqlashganlar esa kamroq uchraydi. Ularning aksariyati erkaklardir. Internet foydalanuvchilariga kelsak, 1995-yilda AQShning milliy tanlanmasi asosida o'tkazilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, foydalanuvchilarning 67 foizini erkaklar tashkil etadi va ularning yarmidan ko'pi 18-34 yosh toifasiga kiradi. Ularning oilaviy daromadi 50-75 ming dollarni tashkil etadi, mashg'ulot turlari orasida esa ta'lim sohasi, savdo va muhandislik kasblari eng ko'p qayd etilgan. 1996-yilda o'tkazilgan boshqa bir tadqiqot ham foydalanuvchilarning 65 foizi o'ziga to'q (boy) erkaklar (o'rtacha oilaviy daromad 62 ming dollar) ekanligini yana bir bor ko'rsatdi, garchi ular boshqa sotsiologik tadqiqotlarda ko'rsatilganidan ko'ra kattaroq yoshda bo'lsalar-da (o'rtacha yosh — 36 yosh). Shunday qilib, kompyuter kommunikatsiyasiga asoslangan axborot texnologiyalari o'z yo'lini eng o'qimishli va boy davlatlar aholisining bilimli hamda farovon qatlamlari uchun, aksariyat hollarda yirik, eng yuqori darajada rivojlangan megapolislarda zamonaviy axborot kanali va muloqot vositasi sifatida boshlamoqda.

Axborot texnologiyalarining intellektual mehnat va ta'lim sohasiga joriy etilishi shaxsning o'z-o'zini rivojlantirishi va ijodiy salohiyatini namoyon etishi uchun keng imkoniyatlar ochib berdi. An'anaviy, elektron va Internet-texnologiyalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy kompyuter tarmoqlari geografik to'siqlarni bartaraf etib, ko'p tomonlama erkin kommunikatsiyani ta'minlaydi. Biroq, raqamli makonda senzura va nazoratning qiyinligi, shuningdek, axborot yuklamasining ortishi foydalanuvchidan yuksak ma'naviy mas'uliyat va iste'mol qilinadigan kontentni o'z-o'zini nazorat qilish madaniyatini talab etadi. Shunday qilib, axborot texnologiyalarining shaxs kamolotiga ijobiy va salbiy ta'siri ko'p jihatdan jamiyatdagi sotsiomadaniy munosabatlar va shaxsning ichki qadriyatlar tizimi bilan belgilanadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Туронок С. Г. Информационные технологии в политическом процессе // Общественные науки и современность. – 2001. – № 4. – С. 34-45. (*Matningizdagi tasnif muallifi*).
2. Уэллс Г. Глобальный разум и будущее человечества (Мировые пророчества кумиров XX века). – М.: Прогресс, 2004. – 280 с. (*Matndagi global ong konsepsiyasi uchun*).
3. Мирошниченко А. Информационный взрыв и стресс: влияние избытка информации на психику человека. – М.: Аспект Пресс, 2018. – 215 с.
4. Карась И. З. Информационная безопасность и психологическое благополучие личности в цифровую эпоху. – СПб.: Питер, 2021. – 189 с.
5. Tajiyeva M. H., Umurov S. R. Raqamli makonda shaxs sotsializatsiyasi va ruhiy salomatlik muammolari // O'zbekiston Milliy universiteti xabarlari. – Toshkent, 2023. – № 2/1. – B. 112-116.
6. Abdullayeva Q. A. Raqamli yetuklik davrida axborot iste'moli madaniyatini shakllantirish: falsafiy-psixologik tahlil // Sharq mash'ali. – Toshkent, 2024. – № 3. – B. 45-52.

7. Diener E., Lucas R. E. Personality and Subjective Well-Being // Well-Being: The Foundations of Hedonic Psychology. – New York: Russell Sage Foundation, 2019. – Pp. 213-229.
8. Twenge J. M., Campbell W. K. Media Use and Psychological Well-Being Among Children and Adolescents // Emotion. – 2019. – Vol. 19, No. 6. – Pp. 1011-1023.
9. Internet resurslari / Интернет-ресурсы
10. Всероссийский центр изучения общественного мнения (ВЦИОМ). Динамика развития Интернета и компьютерной грамотности: исторические опросы. – URL: <https://wciom.ru> (murojaat sanasi: 24.06.2026). (*Matndagi 2003-yilgi tadqiqot manbasi*).
11. Pew Research Center. Digital Maturity and Its Impact on Human Well-Being: Global Trends. – URL: pewresearch.org (accessed: 25.06.2026). (*Raqamli yetuklik va ruhiy holat bo'yicha eng yirik xalqaro tadqiqot markazi*).
12. World Health Organization (WHO). Mental health and digital technologies: risks and opportunities. – URL: who.int (accessed: 26.06.2026). (*JSSTning raqamli texnologiyalar va ruhiy salomatlik bo'yicha rasmiy hisoboti*).
13. Ziyonet axborot-ta'lim tarmog'i. O'zbekistonda raqamli ta'lim va intellektual salohiyatni rivojlantirish masalalari. – URL: <https://ziyonet.uz> (murojaat sanasi: 22.06.2026).